

5. Trochimchuk O. The first Ukrainian Constitution (Afterword) / O. Trochimchuk, M. Trochimchuk // The first Ukrainian Constitution of the Hetman Philip Orlik. 1710 – K. : Geneza, 1994. – P. 50-67.
6. Terlyuk I.Ya. The political legal doctrine of Cossacks state formation: essays of the Ukrainian state idea history / Terlyuk I.Ya. – Lviv : publishing house Tarasa Soroki, 2008. – 300 p.
7. Nichik V.M. Social and political views on Pheophan Prokopovich / V.M.Nichik // Prokopovich Ph. Philisophic works in three volumes. – the 1st V. [Enternet resource]. – Access mode : <http://litopys.org.ua/procop/proc.htm>
8. Pleshko M.V. The ideas of nation governing in the genetics of Ukrainian state formation / M.V. Pleshko // Humanitarian schools. The 7 th issue. – K. : Publishing and printing center of Kyiv University, 2010. – P. 178-185.

УДК 340 (005. 54)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ФОРМИ ПРАВА

Тимченко Г.В., к.ю.н., доцент

*Бердянський інститут державного та муніципального управління
Класичного приватного університету*

У статті обґрунтовується необхідність дослідження ефективності законодавства не тільки з точки зору змісту, але й форми. Зроблено висновок про те, що дослідження дієвості різних форм права допоможе розробити та вжити заходів, спрямованих на підвищення ефективності законодавства як найважливішої форми права в Україні.

Ключові слова: ефективність законодавства, законодавство, закон, законодавчий акт, підзаконний нормативно-правовий акт, нормативно-правовий акт, нормативний договір, правовий звичай.

Тимченко А.В. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КАК ФОРМЫ ПРАВА / Бердянский институт государственного и муниципального управления Классического частного университета, Украина

В статье обосновывается необходимость исследования эффективности законодательства не только с точки зрения содержания, но и формы. Сделан вывод о том, что исследование действительности различных форм права поможет разработать и принять меры, направленные на повышение эффективности законодательства как важнейшей формы права в Украине.

Ключевые слова: эффективность законодательства, законодательство, закон, законодательный акт, подзаконный нормативно-правовой акт, нормативно-правовой акт, нормативный договор, правовой обычай.

Timchenko A.V. EFFICIENCY OF LEGISLATION AS LAW FORM / Berdyanskiy institute of state and municipal administration of the Classic private university, Ukraine

This article contains the evident of importance legislation searching efficiency not only from the side of content but also including its form.

The author makes next deductions: at first, analysis of making different forms of legal orders noting gives the reason to claim, that such legal forms, as custom, normative contract, or sub legislative law normative act are more useful, contain more ability and influence power on conscience and behavior of person, so they are more effective than laws, and its characteristic characterize exactly legal forms, but not its content. However it doesn't matter, that law should be banned, as less effective legal form. Searching of ability of different legal form helps to develop and make actions directed on increasing legislation efficiency as the most important legal form.

At second, high-quality legal-theory analysis and practical decision of efficiency problem of legislation is impossible in matter of wide using definition "legislation", because in such situation laws and other legal forms or laws and other law normative acts are mixing. Each legal form contains specific, special features of its forming and functioning, and it influences on efficiency level of its action. Also, the wide understanding of legislation decreases the law role in state and society life, and doesn't fulfill the main principles of power distribution and supremacy of law, makes it equal with sub legislative law normative acts, as a result makes it less effective. It should be pointed out, that law authority as the main legislation form had been undermining during centuries – it was long-term absolute power in Russia, which had established the single understanding of law as monarch will and period of soviet law understanding, which had begun from denial of law as legal source.

So the wide definition of legislation should faster be banned from juridical theory through practice way, which can be considered as science and practice well for juridical work. In fact, in Ukraine Law project "About law normative acts" qualification of law normative acts and other legal sources, which defined and have power in Ukraine, should be done, point on their correlation special features, and paragraph 10 of article 1 of project should be noted in such way: "Legislation of Ukraine – is totality of law normative acts with higher juridical power, which are adopted in special order by the highest legislative body of state or national referendum and which regulate social relations".

Key words: legislation effectiveness, legislation, law, legislation act, sub legislative law normative act, law normative act, normative contract, legal custom.

Формування досконалої, узгодженої та ефективної системи національного законодавства є одним з найважливіших завдань української держави на сьогоднішній день. Законодавство є основою державного і суспільного життя, без нього неможливе проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень, інтеграція нашої країни до Європейського союзу. Зокрема, Указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 визначає Стратегію інтеграції України в Європейський Союз і до основних напрямків цього процесу відносить адаптацію законодавства України до законодавства ЄС [1]. Проте, приведення чинного національного законодавства у відповідність із європейськими стандартами ще не гарантує результативності його дії. Тому, наразі актуальним і важливим є дослідження як самого поняття „законодавство”, так і питання забезпечення його ефективності.

Слід зазначити, що поняття „ефективність” належить до числа найбільш загальних і часто використовуваних характеристик різних сфер людської діяльності та знаходить своє застосування у різних галузях науки [2, 83], у тому числі і юридичній. Зокрема, цьому питанню присвятили свої праці такі науковці, як Г. Анашкін [3], О. Бонк [4], П. Гайн [5], В. Головаченко [6], В. Авер'янов, В. Сіренко, Я. Шевченко [7] та ін. Проблема ефективності розглядається з точки зору різних правових явищ, але основним об'єктом пропонованих досліджень є норма права, при цьому переважна більшість дослідників не вважає за потрібне розмежовувати ефективність таких понять, як „право” і „законодавство”. Разом з тим очевидно, що досліджувати окремо потрібно не тільки вищезазначені явища, але й різні форми вираження права, а останні – не тільки з точки зору їх змісту, але й форми.

Враховуючи вищезазначене, *мета* даної статті – дослідити ефективність законодавства як форми права.

У науковій літературі проблема ефективності законодавства переважно розглядається з точки зору ефективності його змісту. Так, С. Поленіна зазначає, що причина неефективності законодавчих приписів нерідко міститься в юридичних характеристиках виданих законів. До правових параметрів якості закону, котрі, на її думку, забезпечують ефективність законодавства, належать такі: досконалість правових норм (вони повинні являти собою саме правові розпорядження, мати тричленну логічну структуру й забезпечуватись примусовою силою держави), відсутність прогалин, системність, конституційність, пряма дія закону, відповідність принципу законності та раціональна внутрішня побудова системи законодавства загалом [8, 38-55].

Не заперечуючи вищезазначене, ми приєднуємося до тієї точки зору, що якість законодавства доречно досліджувати у двох аспектах: змісту та форми.

Такий підхід до вивчення якості закону запропонувала О. Сирих. На її думку, властивості, що є складниками якості закону, поділяються на два основні види: властивості, що характеризують закон як джерело права, і властивості, що характеризують змістовний аспект якості закону. Властивості закону, котрі характеризують його як джерело права, є первинними стосовно до властивостей закону, що характеризують його зміст. Їх відсутність робить неможливою дію закріплених у ньому норм права, незалежно від їх здатності бути ефективним регулятором суспільних відносин. Якісна визначеність закону як джерела права характеризується трьома родовими атрибутами, тобто ознаками, що властиві закону як нормативно-правовому акту (наявність письмового джерела, відповідність Конституції, іншим актам вищої юридичної сили, наявність нових норм права або рішень про зміну норм права, що діють, або про визнання такими, що втратили силу), і чотирма видовими атрибутами – ознаками, що характеризують закон як вид нормативно-правових актів, котрі мають вищу юридичну силу (ухвалення законодавчими органами влади або народом під час референдуму; дотримання компетенції законодавчого органу при ухваленні закону; дотримання процедур ухвалення закону;

дотримання процедур надання закону чинності). Відсутність хоча б одного з атрибутів закону (родових або видових) означає, що досліджуваний акт не володіє якістю закону, а є різновидом правотворчих помилок, правопорушень тощо. Наявність у закону всієї сукупності властивостей, притаманних йому як джерелу права, характеризує його як форму зовнішнього виразу норм права, що містяться в ньому, надає їм загальнообов'язкового статусу регуляторів суспільних відносин [9, 39-48].

Властивості ж закону, що характеризують якість його змісту, О. Сирих пропонує розглядати у чотирьох аспектах: логічному, мовному, юридичному, соціальному. Ми погоджуємось із твердженням, що така класифікація відображає різні, не дотичні один до одного аспекти якості закону, і є повною, а закон, що володіє всією сукупністю притаманних йому як джерелу права властивостей, а також властивостей, що характеризують його зміст, є законом належної якості. Та при цьому дослідниця зазначає, що ефективність є властивістю дії законодавчих приписів, а сам закон як джерело права такої властивості не має [9, с. 48-56, 72].

Але чи доречно при вивченні проблеми ефективності законодавства говорити про ефективність тільки законодавчих приписів, ігноруючи при цьому питання ефективності закону як форми права, відривати зміст від форми, яка тільки і робить їх дійсними? Відповідь на це питання, на нашу думку, можна дати, лише проаналізувавши спосіб утворення різних форм вираження правових приписів.

Так, спосіб утворення закону – ухвалення його законодавчими органами влади або народом під час референдуму, є видовою властивістю, суттєвою ознакою його як форми права. Не можна відмовляти в наявності таких властивостей й іншим формам права. Проаналізувавши та порівнявши ці властивості, можемо зробити певні висновки щодо дієвості, здатності та сили впливу тих чи інших форм права на поведінку та свідомість людини.

Наприклад, властивістю такої форми права, як звичай, є те, що він не встановлюється за рішенням органів державної влади, а формується безпосередньо самою суспільною практикою, виникає в результаті повторення та узагальнення найбільш раціональних варіантів поведінки людини. У свою чергу, нормативний договір містить взаємні права, обов'язки та відповідальність сторін, котрі встановлюються самими суб'єктами права. Отже, якщо закон усе ж таки був і залишається насамперед актом волевиявлення держави і тому на шляху своєї реалізації він обов'язково наражатиметься на певний психологічний опір, то звичай виробляється самим суспільством, зумовлюється характером народних переконань та закріплюється у людській свідомості. Що ж стосується нормативного договору, то суб'єкти прагнуть виконувати правові приписи, що містяться в ньому, оскільки він виражає згоду учасників за всіма суттєвими аспектами, є актом волевиявлення людей, актом їх свідомої поведінки і спрямований на досягнення загального блага шляхом задоволення інтересу кожної зі сторін. Так само ми можемо порівняти закон і підзаконний нормативно-правовий акт: обидва приймаються органами державної влади, змістом обох є правові норми, при цьому „де-юре” закони повинні мати вищу юридичну силу стосовно до підзаконних нормативно-правових актів. Водночас на практиці ми можемо спостерігати ситуацію, коли більшу юридичну, а відтак і регулятивну силу мають не закони, а підзаконні нормативно-правові акти. Так вже склалося історично, дісталось нам у спадок і закріпилося в свідомості.

Зокрема, пояснити цю ситуацію, на нашу думку, можна шляхом виявлення причин наявної в юридичній науці і практиці колізії поглядів на поняття „законодавство”.

По-перше, законодавство розглядається як уся сукупність встановлюваних компетентними правотворчими органами нормативно-правових актів, що містять норми права. У більш повному обсязі поняття „законодавство” може бути визначене як форма існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути й галузі законодавства [10, 267]. Виходячи із такого найширшого розуміння, до системи законодавства можемо віднести нормативно-правові акти як органів державної влади будь-якого рівня, так і органів місцевого самоврядування, будь-які форми права.

По-друге, за визначенням Конституційного Суду України, законодавство – це сукупність законів та інших правових актів вищого органу законодавчої влади, а також нормативних указів Президента та нормативних постанов Уряду, зокрема: закони, міжнародні договори,

згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою, а також постанови Верховної Ради, укази Президента, декрети й постанови Кабінету Міністрів, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції й законів України [11, 374]. Позицію Конституційного Суду України підтримує переважна більшість науковців [12, 48-51; 13, 126-127; 14, 70-72].

В енциклопедичній літературі терміни „законодавство” та „система законодавства” також тлумачаться у широкому розумінні їх змісту, зокрема: 1) як сукупність чинних нормативно-правових актів: законів, постанов, декретів, указів, наказів, інструкцій правотворчих органів, що регулюють правовідносини в державі; діяльність правотворчих органів, і, насамперед, – вищого законодавчого органу та вищих органів виконавчої влади держави з правового регулювання суспільних відносин у державі шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів, їх зміни, а також скасування [15, 142-143]; 2) як сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів [15, 437].

Отже, перші два підходи спираються на широке тлумачення законодавства, котре, до речі, практично є легалізованим, загальноприйнятим, адже, окрім вищезазначеного рішення Конституційного суду України, більшість законів, починаючи з Конституції України, відображають широке поняття законодавства. При цьому кожен закон містить власний перелік нормативно-правових актів, які входять у зміст поняття „законодавство”.

Слід також звернути увагу на те, що прийнятий за основу Верховною Радою України проект Закону України „Про нормативно-правові акти” (реєстр. № 7409) тлумачить поняття „законодавство” в широкому сенсі – як утворену на ієрархічній основі систему нормативно-правових актів та міжнародних договорів, а систему нормативно-правових актів – як взаємопов'язану, ієрархічно структуровану сукупність нормативно-правових актів [16]. Отже, автори законопроекту дотримуються думки, що система законодавства є значно ширшим поняттям, ніж система нормативно-правових актів, оскільки включає у себе інше джерело права – міжнародні договори. А це вже суперечить загальноприйнятому в теорії права положенню, що система нормативно-правових актів є ширшою за систему законодавства.

По-третє, поняття „законодавство” нерідко тлумачиться й у вузькому, буквальному розумінні – як сукупність тільки законів. Так, суддя Конституційного суду М. Савенко вважає, що „під терміном „законодавство” необхідно розуміти сукупність законів, прийнятих Верховною Радою України”, оскільки „єдиним органом, до повноважень якого віднесено прийняття законів, є Верховна Рада України. Таке розуміння терміна буде не лише точним, а й допоможе уникнути непорозумінь, що виникають при його застосуванні та при визначенні повноважень відповідних органів місцевого самоврядування у сфері нормативно-правового регулювання” [12, 48-51]. Цієї ж думки дотримується Н. Пархоменко: „Необхідно розрізняти систему законодавства й систему нормативно-правових актів, а під системою законодавства розуміти виключно систему законів. Система нормативно-правових актів складатиметься із системи законів та системи підзаконних актів”. Дослідниця також зазначає, що всі джерела права мають різну правову природу, тому неприпустимо охоплювати їх поняттям „законодавство” [17, 344].

На доцільність вузького визначення категорії „законодавство” вказують й інші учені. Разом із тим слід зазначити, що до його змісту, окрім законів, вони чомусь додають й інші нормативні акти і навіть форми права [18, 96; 19, 32-34; 20, 51-54].

Крім того, у законах дуже часто використовується таке поняття, як „законодавчий акт” [21; 22; 23; 24; 25]. Проте, які саме акти законодавець відносить до „законодавчих актів” – тільки закони чи й інші нормативно-правові акти, незрозуміло. Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що терміном „законодавчі акти” позначаються здебільшого як закони, так і інші нормативно-правові акти: акти делегованої законотворчості” [26, 27], рішення Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення Конституції України і законів України, міжнародні договори, що ратифіковані Україною, постанови та інші акти, що приймаються Верховною Радою України [27, с. 63, 114].

Отже, окрім того, що система законодавства у вітчизняній науці та практиці переважно розглядається як практично вся сукупність нормативно-правових актів, то ще й серед самих законів виділяють так звані „квазі-закони” [27, 16; 11, 461], „мутанти” звичайних законів [20, с. 53], у результаті чого, за інерцією, інші підзаконні нормативно-правові акти

набувають сили закону. Вважаємо, що об'єднуючи поняттям законодавчих актів акти делегованої правотворчості та закони, ми, по-перше, будемо підривати авторитет останніх у свідомості правозастосовників, а по-друге, такий підхід суперечить принципу верховенства закону. Тому доречніше використовувати поняття „закон” та „законодавчий акт” як синоніми.

Що ж стосується змісту поняття „законодавство”, то, на нашу думку, широке його розуміння є неприйнятним. Такий підхід був доречним та виправданим для держави з тоталітарним, а потім авторитарним режимом, для держави, у якій не було реалізовано принципу розподілу влад, де парламент „виконував лише декоративну функцію, утворювався з метою надання видимості легітимності існуючому режиму [28, 249]”, а головна роль відводилася виконавчій владі. „Широке трактування законодавства було зручним для органів управління й використовувалось як легальний засіб „розмивання” закону, підміни його підзаконними актами” [29, 10]. Тому в радянський період переважав широкий підхід до розуміння законодавства, який ґрунтувався на уявленні про органічну взаємодію законів та актів, що їх конкретизують, розвивають, доповнюють [30, 248]. Крім того, слід зазначити, що період радянського праворозуміння взагалі почався з повного заперечення закону як джерела права, а нормативними актами вищої юридичної сили вважалися навіть усні звернення та відозви керівників більшовицького руху [20, 32-34]. Як документи конституційної значущості виступали революційні декрети, декларації, інструкції, резолюції, відозви, звернення тощо [31, 45]. І як результат – закон відсувався на другий план, а вищою юридичною силою не формально, а реально наділялися підзаконні нормативно-правові акти.

Утім, широкий підхід до розуміння законодавства – спадок не лише радянських часів. Удореволюційний період усі практичні кроки зі встановлення самостійного правового статусу закону, як акта вищого колегіального, представницького органу держави – Державної Думи, зводила нанівець монархічна форма правління. Багатовікова зосередженість абсолютної влади в Росії встановила єдине розуміння закону як веління монарха, що, у свою чергу, руйнувало чинну на той час ієрархію нормативно-правових актів [20, 32-34]. Отже, авторитет закону як основної форми права підривався у нашій державі упродовж не одного століття.

Тому сьогодні, як наслідок дореволюційної, а потім уже радянської теорії і практики розуміння законодавства, навіть попри проголошення принципу верховенства закону, останній сприймається як формальність, як такий, що покликаний встановлювати лише загальні принципи, основні положення, декларативні норми, котрі потім повинні бути доповнені підзаконними нормативно-правовими актами. У результаті створюється величезна кількість постанов, указів, розпоряджень, інструкцій тощо, котрі нерідко суперечать правовим приписам, що містяться у законах. Це, у свою чергу, дезорієнтує суб'єктів правових відносин; більше того, у правореалізаційній та правозастосовній практиці склалося враження, що слід передусім керуватися не законами, а підзаконними нормативно-правовими актами. Відтак, на практиці нерідко спостерігається ситуація, коли, незважаючи на те, що в законі чітко регламентується механізм утілення його у життя, суб'єкти суспільних відносин не можуть ним скористатися, оскільки не прийнятий відповідний підзаконний нормативно-правовий акт. На відміну від європейських країн, де принципи верховенства права, верховенства закону та законності почали утверджуватися більше двохсот років тому у зв'язку з буржуазними революціями, що відбулися в країнах Західної Європи в XVII – XVIII ст. Очевидно, що за двісті років можна розробити надійні механізми щодо забезпечення реалізації зазначених принципів, виховання законслухняної поведінки не тільки з боку населення, але й владних, правотворчих і передусім правозастосовних структур. Відтак можна виходити із широкого розуміння системи законодавства, оскільки в цих країнах закон не формально, а реально набув статусу основи правової системи, державного й суспільного життя.

Враховуючи викладене, можемо зробити такі висновки: по-перше, якісний теоретико-правовий аналіз та практичне вирішення проблеми ефективності законодавства є неможливим за широкого підходу щодо розуміння змісту поняття „законодавство”, оскільки в такому разі змішуватимуться закони й інші форми права або закони та інші нормативно-правові акти. Кожна форма права має специфічні, притаманні тільки їй особливості формування та функціонування, і це, на нашу думку, не може не впливати на рівень ефективності її дії. Крім того, широке розуміння законодавства применшує роль закону в житті держави й суспільства, не відповідає принципам розподілу влади й верховенства закону, ставить його в один ряд із

підзаконними нормативно-правовими актами, а відтак робить його менш ефективним. Тому юридичній теорії та практиці в найкоротші терміни необхідно позбавлятися широкого розуміння законодавства, яке не можна вважати науково коректними і практично ефективним для юридичної діяльності. Зокрема, у проекті Закону України „Про нормативно-правові акти” необхідно здійснити класифікацію нормативно-правових актів та інших джерел права, що визнаються та діють в Україні, вказати на особливості їх співвідношення, а абзац 10 статті 1 законопроекту необхідно викласти в такій редакції: „Законодавство України – це сукупність нормативно-правових актів вищої юридичної сили, що приймаються в особливому порядку вищим представницьким органом держави або на всенародному референдумі та регулюють найважливіші суспільні відносини”.

По-друге, проаналізувавши спосіб утворення різних форм вираження правових приписів, ми можемо стверджувати, що такі форми права, як звичай, нормативний договір або підзаконний нормативно-правовий акт є дієвішими, володіють більшою здатністю та силою впливу на свідомість та поведінку людини, а тому є ефективнішими, ніж закони, і ця властивість характеризує саме форму права, а не її зміст. Але це зовсім не означає, що необхідно відмовитися від закону, як від менш ефективної форми права. Дослідження дієвості різних форм права допоможе розробити та вжити заходів, спрямованих на підвищення ефективності законодавства як найважливішої форми права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента від 11 червня 1998 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 1998. – № 24. – Ст. 870. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/615/98>
2. Алексеева Л.А. Соотношение социальной и юридической эффективности правоприменительной деятельности (на примере органов внутренних дел) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Алексеева Л.А. – М., 2002. – 172 с.
3. Анашкин Г.З. Эффективность правосудия и судебные ошибки / Г.З. Анашкин, И.Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 59-67.
4. Бонк Е.Л. Общественное мнение и эффективность правовой нормы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бонк Елена Львовна. – М., 1981. – 214 с.
5. Гайн П. Эффективность хозяйственного права / П. Гайн. – Брно : Издательство Университета имени Я. Пуркине, 1980. – 311 с.
6. Головченко В.В. Ефективність законодавства: поняття, критерії та методика вимірювання / В.В. Головченко // Вісник Конституційного суду України. – 2007. – № 3. – С. 44-53.
7. Законодавство: проблеми ефективності / [Авер'янов В.Б., Бобровник С.В., Головченко В.В. та ін.]; під ред. В.Б. Авер'янова, В.Н. Денисова, В.Ф. Сіренка, Я.М. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1995. – 231 с.
8. Поленина С.В. Качество закона и эффективность законодательства / С.В. Поленина. – М. : ИГП РАН, 1993. – 57 с.
9. Сырых Е.В. Общие критерии качества закона : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сырых Елена Владимировна. – М., 2001. – 221 с.
10. Загальна теорія держави і права : підручник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
12. Лилак Д. Колізії наукових поглядів на поняття „законодавство” і практична необхідність його нормативної легалізації / Д. Лилак // Право України. – 2001. – № 8. – С. 48-51.
13. Бабкова В. Щодо ефективності контрольної діяльності в органах прокуратури / В. Бабкова, О. Шандула // Право України. – 2001. – № 4. – С. 52-55.

14. Козаренко Л. Інституціональні основи розвитку сфери освітніх послуг в Україні / Л. Козаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 69-73.
15. Популярна юридична енциклопедія / [В.К Гіжевський, В.В. Головченко, Е.Ф. Демський та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
16. Про нормативно-правові акти : Проект Закону України від від 01 грудня 2010 р. № 7409 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39123
17. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Пархоменко Наталія Миколаївна. – К., 2009. – 443 с.
18. Лисенкова О. Законодавство України: необхідне нормативне визначення поняття / О. Лисенкова // Право України. – 1999. – № 11. – С. 93-97.
19. Євграфова Є.П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Євграфова Єлизавета Павлівна. – Х., 2005. – 193 с.
20. Монастирський Д.А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Монастирський Денис Анатолійович. – К., 2008. – 199 с.
21. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 р. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс] // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 793. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=1789-12>
22. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс] // ВВР України. – 1993. – № 39. – Ст. 383. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=3425-12>
23. Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні : Закон України від 26 січня 1993 р. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс] // ВВР України. – 1993. – № 13. – Ст. 110. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2939-12>
24. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс] // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=2135-12>
25. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс] // ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст. 20. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=565-12>
26. Дутка Г.І. Закон у системі нормативно-правових актів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дутка Галина Іванівна. – К., 2003. – 209 с.
27. Лилак Д.Д. Проблеми колізій у законодавстві України (теорія і практика) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Лилак Дмитро Дмитрович. – К., 2004. – 175с.
28. Кравченко В.В. Конституційне право України : [навчальний посібник] / Кравченко В.В. – [4-те вид]. – К. : Атіка, 2006. – 568 с.
29. Концепция стабильности закона / [Казимирчук В.П., Худойкина Т.В., Поленина С.В. и др.] ; под ред. В.П. Казимирчука. – М. : Проспект, 2000. – 176 с.
30. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Заєць А.П. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
31. Чернобель Г.Т. Закон и подзаконный акт: ретроспективный аспект проблемы / Г.Т. Чернобель // Закон: создание и толкование. – М. : Спартак, 1998. – С. 44-48.